

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ТРАНЗИТ МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ

TRANSITION OF MILITARY IDENTITY IN CONTEXT OF SOCIAL PHENOMENOLOGY

УДК 316.354:355.1

Артеменко А.Б.
аспірант кафедри соціології
Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»

У статті проаналізовано специфіку соціально-феноменологічного підходу до вивчення мілітарної ідентичності. Виявлено особливості двох мілітарних транзитів – переходу від цивільного життя до армійського та зворотного переходу від армійського до цивільного життя.

Ключові слова: соціальна ідентичність, мілітарна ідентичність, солдат, армія, транзит мілітарної ідентичності, первинна соціалізація, вторинна соціалізація, альтернатива.

В статье проанализирована специфика социально-феноменологического подхода к изучению военной идентичности. Выявлены особенности двух военных транзитов –

перехода от гражданской жизни к армейской и обратного перехода от армейской к гражданской жизни.

Ключевые слова: социальная идентичность, военная идентичность, солдат, армия, транзит военной идентичности, первичная социализация, вторичная социализация, альтернатива.

The article analyzes the specifics of social-phenomenological approach to study of military identity. Features of two military transitions – the transition from civilian life to military and the return from military to civilian life – are revealed.

Key words: social identity, military identity, soldier, army, transition of military identity, primary socialization, secondary socialization, alternation.

Постановка проблеми. У сучасній західній соціології багато уваги приділяють темі мілітарної ідентичності, що означає результат соціальної ідентифікації актора з армією чи військовими групами внаслідок інтерналізації цінностей і норм, прийнятих в армійському середовищі. В українській соціології проблему мілітарної ідентичності досі не вивчали, хоча у зв'язку із ситуацією збройного конфлікту на сході країни різко зріс інтерес до проблеми впливу військової ідентичності на процес соціальної реадaptaції ветеранів після повернення з лав армії додому. Оскільки соціальна ідентичність формується в конкретних соціокультурних контекстах, дослідження українських умов формування мілітарної ідентичності може сприяти кращому розумінню цього феномена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мілітарна ідентичність є різновидом феномена соціальної ідентичності, концептуалізація якої має довгу історію. Різні аспекти соціальної ідентичності вивчали такі зарубіжні та вітчизняні дослідники, як Д. Александер, П. Бергер, Е. Гідденс, З. Бауман, Т. Лукман, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Е. Еріксон; В. Арбеніна, Т. Воропай, О. Даниленко, С. Макеєв, А. Мусієздов, А. Ручка, Т. Соболев, Л. Сокурянська, Ю. Сорока, О. Філіппова, Н. Черниш, М. Шульга, В. Ядов та інші. Розробкою теорії мілітарної ідентичності

в західній науці займаються Г. Бен-Дор, У. Вагнер, Д. Гріффіт, Р. Йохансен, С. Кастро, Н. Квілвен, С. Кінчле, С. Ланкастер, М. Мартінусен, Я. Стельмахер, П. Тіссінгтон, О. Хріст та інші. Теорію транзиту мілітарної ідентичності розробляють Д. Блекберн, Д. Волкер, Т. Карнер, Н. Прахарсо, Р. Сміт, Д. Тру, П. Хігате й інші. За визначенням Е. Еріксона та Г. Теджфела, соціальна ідентичність – це результат усвідомлення людиною своєї належності до різних соціальних груп, у результаті чого відбувається інтерналізація групових стандартів, цінностей і норм поведінки.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз теоретичних основ вивчення феномена мілітарної ідентичності та її транзитів у контексті соціальної феноменології. Для досягнення цієї мети нами проведений аналіз праць А. Шютца, П. Бергера й Т. Лукмана, в яких ідеться про феномен трансформації ідентичності актора під впливом певних факторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як уважають Р. Йохансен, М. Мартінусен і Н. Квілвен, мілітарна ідентичність актора співвідноситься з домінуючими цілями, цінностями й завданнями збройних сил; у ній репрезентована націленість солдатів та офіцерів на їхню інтерналізацію [1]. Мілітарна ідентичність може проявлятися з різним ступенем – від

сильно вираженої ідентифікації з армією (або військовими практиками) до слабо вираженої. У. Вагнер, Я. Стельмахер, О. Христ і П. Тіссінгтон виділяють три рівні мілітарної ідентичності: ідентифікація з особистою кар'єрою в армії, ідентифікація з окремими армійськими угрупованнями (наприклад, військово-морським флотом, піхотою, військово-повітряними силами тощо), ідентифікація зі збройними силами загалом (наприклад, «я – солдат, офіцер») [2]. Р. Йохансен, М. Мартінусен і Н. Квілвен зазначають [1], особиста/персональна модифікація мілітарної ідентичності (ідентифікація з особистою кар'єрою в армії) містить у собі певні ризики, оскільки армійське життя передбачає заохочення колективізму та придушення егоцентризму військовослужбовців. Мілітарна ідентичність, яка спирається на індивідуалістичні професійні установки, знаходиться в смисловому протиріччі зі структурою, завданнями й вимогами армійської служби. Високий рівень індивідуалізму може породити такий ефект, як зниження бойової ефективності та організаційної старанності.

Особливий інтерес у сучасних дослідників викликає концепт транзитів мілітарної ідентичності, під якими розуміють перехід із цивільного життя в армійське поле (після військової мобілізації або добровільного вступу до лав збройних сил) і зворотний перехід з армійського в цивільне поле (після демобілізації або звільнення за станом здоров'я). Два транзити мілітарної ідентичності є дуже складними для індивіда. У разі першого транзиту (із цивільного життя в армійське середовище) індивід може виявитися неготовим до служби в армії, особливо якщо його мобілізували для участі в бойових діях і йому доведеться пережити всі жахи війни. У цій ситуації може статися альтернація, сильний переворот у світосприйнятті індивіда. Тільки на ранній стадії першого транзиту індивід ще може захищатися від впливу інших учасників армійської групи, щоб вони не змогли підірвати або змінити його життєву реальність, яку він може приймати від інших.

У дослідженні проблем адаптації учасників військових операцій на Донбасі О. Даниленко використовувала концепцію «того, хто повертається додому» А. Шютца [3, с. 121], розглядаючи зміну «систем релевантності» як один із найважливіших чинників соціальної адаптації військовослужбовців. Коли солдат повертається додому, він уявляє, як увійде до рідного дому, яке буде його життя після війни, але, на жаль, на нього чекають зовсім інші реалії. Особливо яскраво це проявляється, коли військовослужбовець повертається додому з інвалідністю. Життя вдома слідує звичайним нормам, правилам і звичкам, які можуть виявитися для нього незрозумілими. У солдата після повер-

нення додому може вже й не зберегтися цілісного переживання життя близьких людей, а залишаються лише дробові спогади. Однак, як підкреслює О. Даниленко, на цей момент виникає необхідність «переосмислення ідей А. Шютца з урахуванням розвитку сучасних інформаційних технологій, які дають змогу скоротити розрив у спілкуванні в разі розлуки на тривалий час і можуть сприяти тому, що зберігаються спільні теми й немає різкого стрибка у відстеженні змін у системі релевантності» [3, с. 123].

А. Шютц аналізує комунікацію солдата за допомогою листів [4]. Солдат, який пише листа, звертається до тієї людини, яку він залишив, а той, хто читає цього листа, уявляє ту людину, з якою попрощалася. Передбачається, що в них зберігається система релевантності. Однак у кожного в житті виникають зміни, тому солдатів часто дивують листи, які приходять із дому. Зміни відбуваються й у житті самого солдата, тому в дійсності системи релевантностей змінюються, порушуючи дистанції чужості-близькості.

Ветеран, який повертається додому, може, як і раніше, ідентифікувати себе як солдата. Тривалий час він жив у військовому середовищі, слухав і виконував накази, тому військова реальність може залишитися для нього суб'єктивно релевантною й підтримувати ідентичність воїна. Однак із часом військовий досвід утратить актуальність, згаснуть армійські враження та розпочнуть відроджуватися колишні соціальні контакти. Армійська реальність буде зберігатися в пам'яті й актуалізовуватися в процесі комунікації з іншими солдатами, які мають подібний життєвий досвід.

Коли індивід повертається з лав армії до цивільного життя, то він переходить у вже знайоме йому середовище, у свою рідну групу. Коли солдат, який пережив досвід військових дій, повертається додому, в нього дуже сильно змінюється сприйняття суспільства. Він стикається з проблемою нерозуміння його іншими членами суспільства. Те, що для нього раніше здавалося нормою, може мати абсолютно інший сенс, і він уже по-іншому дивитиметься на світ, у якому раніше йому було комфортно. Коли солдат буде вдома, він може спробувати розповісти про ситуації, які траплялися з ним, але в більшості випадків він мовчатиме. Він буде думати, що навіть найближчі люди не зрозуміють унікальності його досвіду. Ця невідповідність систем релевантності й буде головною перешкодою для відновлення відносин. А. Шютц вважає, що успіх або невдача в соціальній реадaptaції солдата, який повертається додому, залежать від того, чи зможе він трансформувати сприйняття цих соціальних відносин [4]. Велика проблема солдата, який повертається, полягає в тому, що він уже

не той і на речі дивиться іншими очима; його минулий досвід і звичне для нього суспільство набувають зовсім іншого значення. У такому випадку йому необхідний час, щоб перенести своє життя в рутинне русло.

Солдат, який повертається, буде відчувати себе зовсім по-іншому, буде вважати себе відстороненим від життя, хоча він повертається додому, де, як він думає, йому має бути добре. Але немає гарантії, що його соціальні функції, яких він був навчений на війні, зможуть витримати перевірку й стануть затребуваними в цивільному житті. Тому, указує А. Шютц, необхідно підготувати до повернення додому не тільки солдата, а і його близьких, щоб процес соціальної реадaptaції солдата проходив більш легко.

У контексті соціальної феноменології П. Бергера й Т. Лукмана проблему транзиту мілітарної ідентичності можна розглядати, використовуючи поняття первинної/вторинної соціалізації й альтернації. Відповідно до П. Бергера й Т. Лукмана, «первинна соціалізація це і є та перша соціалізація, якій індивід піддається в дитинстві та завдяки якій він стає членом суспільства. Вторинна соціалізація – це кожний наступний процес, що дає змогу вже соціалізованому індивіду входити в нові сектори об'єктивного світу його суспільства» [5, с. 214–215]. Первинна соціалізація є найбільш важливою для індивіда, впливаючи на все його подальше життя й формуючи найбільш важливі для нього ціннісно-нормативні моделі «базисного світу». Індивід інтерналізує життєві установки та цінності в процесі ідентифікації зі значущими іншими, внаслідок чого надбане світосприйняття «набагато міцніше вкорінюється у свідомості, ніж інтерналізоване в процесі вторинної соціалізації» [5, с. 221]. Вторинна соціалізація пов'язана із залученням актора в професійне середовище й набуттям «специфічно-рольового знання, що означає інтерналізацію семантичних полів, які структурують буденні інтерпретації та поведінку в рамках інституціональної сфери» [5, с. 227]. Наприклад, після мобілізації новобранці засвоюють армійську семантику й нові інтерпретації світу, релевантні новому інституційному контексту, які за значимістю та частотою вживання можуть конкурувати із семантичними полями первинної соціалізації. Перефразовуючи П. Бергера й Т. Лукмана, можна сказати, що військовослужбовцями стають, не тільки набуваючи необхідні вміння, а й завдяки розумінню та використанню армійської мови. Транзит із цивільного у військове поле супроводжується набуттям нового дискурсивного світосприйняття, породжує нові інтерпретації-оцінки повсякденності.

П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що альтернація передбачає процес ресоціалізації

[5, с. 74], який змістовно нагадує первинну соціалізацію, коли людина абсолютно по-новому оцінює реальність, переживає сильну емоційну ідентифікацію з новим персоналом соціалізації. Альтернація – це сильний внутрішній переворот, який породжує повну зміну сприйняття суспільства в період вторинної соціалізації.

Що стосується вторинної соціалізації в армії, то військовослужбовцям необхідно засвоювати нові знання, які в подальшому стануть їм у нагоді під час проходження служби. У період другої соціалізації значущими іншими є командири й товариші по службі, при цьому важливим засобом підтримки реальності стає спілкування. Коли солдати спілкуються між собою, вони підтримують актуальну реальність, їм стає легше переживати незвичні ситуації. Вони можуть не тільки поділитися своїми враженнями та переживаннями, а й попросити поради у своїх товаришів по службі (при тому, що під час спілкування з близькими людьми вони можуть приховувати свої емоції, які можуть виявитися незрозумілими для них).

Оскільки вторинна соціалізація, що релевантна професійним «підсвітам», не настільки фундаментальна, як первинна соціалізація (що співвідноситься з «базисним світом» особистості), то можна припустити, що транзит в армійське поле породжує не настільки потужну мілітарну ідентичність, яка не в змозі витіснити/придушити громадянську ідентичність актора, що сформувалася в процесі комунікації зі значущими іншими. Відповідно, і зворотний транзит з армії в цивільне поле після демобілізації повинен бути м'яким і безболісним, даючи актору змогу відновити базисний стиль світорозуміння. Однак П. Бергер і Т. Лукман обговорюють умови більш глибоких, кризових змін в особистісній структурі, які можуть статися під час вторинної соціалізації; вони можуть не поступатися (а можливо, і перевершувати) за впливовістю первинну соціалізацію. Мова йде про «граничний випадок тотальної трансформації», якому П. Бергер і Т. Лукман дали назву «альтернація» [5, с. 256]. Альтернація передбачає радикальне перетворення особистості, умовою якої стає, по-перше, «сильна емоційна ідентифікація з персоналом соціалізації» [5, с. 256], по-друге, «демонтаж, руйнування попередньої номічної структури суб'єктивної реальності індивіда» [5, с. 257]. Ці дві умови будуть дотримані, якщо актор буде сприймати «персонал соціалізації» як значущих інших, як близьких людей або членів сім'ї, які мають незаперечний авторитет. Якщо в армійському полі новобранець зіткнеться саме з таким оточенням, яке буде авторитетним і поважним, яке буде викликати сильні емоції любові й відданості, в цьому випадку може статися альтернація, радикальна особистіс-

на трансформація, результатом якої стане формування сильної мілітарної ідентичності, здатної витіснити громадянську ідентичність, що сформувалася до призову в армію. У цьому випадку другий транзит (з армії в цивільне поле) може бути ускладнений труднощами соціальної реадaptaції, викликаними прихильністю до мілітарної ідентичності й небажанням/нездатністю актора здійснити зворотний рух до відновлення цивільного світосприйняття.

Мілітарна ідентичність, сформована в контексті альтернативи, може бути пов'язана з ускладненням другого транзиту і труднощами соціальної реадaptaції актора (на відміну від мілітарної ідентичності, яка виникла в ситуації рутинної вторинної соціалізації, що не супроводжувалась сильними особистісними трансформаціями). Як уважають П. Бергер і Т. Лукман, у цьому випадку «імовірнісна структура повинна стати світом індивіда, яка відсуває всі інші світи, передусім той світ, у якому індивід «мешкає» до альтернативи. Це передбачає сегрегацію, тобто відділення індивіда від «мешканців» інших світів, насамперед від «співмешканців» щойно залишеного ним світу. Індивід, який піддається альтернативі, роз'єднується з колишнім світом і підтримуючою його ймовірнісною структурою по можливості тілесно, а якщо це неможливо, то ментально» [5, с. 259]. П. Бергер і Т. Лукман запропонували семантичні критерії альтернативи, зміст яких зводиться до негативного оцінювання фактів біографії, що передували альтернативі; темпорального розриву послідовності суб'єктивної біографії індивіда, а також до «перетлумачення подій та осіб, які в минулому мали значущість» [4, с. 261]. Стосовно теми мілітарної ідентичності альтернативу можна ідентифікувати за такими вербальними маркерами: «до армії я думав так, а тепер зовсім інакше», «мені раніше подобалося спілкуватися з хлопцями зі шкільного класу, тепер мені чужі їхні інтереси» тощо. Показовими в цьому контексті є дані, отримані О. Даниленко під час інтерв'ю з ветераном АТО: «Респондент рефлексує щодо зміни його системи цінностей, що дає нам інформацію і про зміну системи релевантності: «якщо порівнювати пріоритети до війни і після ... Якщо до війни якимось розглядався варіант кар'єри, особисті плани, фінансова складова, то після АТО система цінностей докорінно змінилася, ось ... фінанси, особистісні блага відійшли на другий план, третій план. Більше почали цінуватися такі ось ... домашній затишок, спокій, дах над головою. Точно так само і по людях. Якщо раніше я оцінював людей щодо того,

чого вони домоглися, то зараз я оцінюю трішки іншими критеріями. Вже дивлюсь, що вони говорять, що роблять, вже неважливо, у що він одягнений, на чому він їздить, скільки заробляє ... Мені більше важливо те, чим він живе, чим він дихає» [3, с. 130]. У ситуації транзиту мілітарної ідентичності відбувається глибока зміна ціннісного світу ветеранів, що дає їм змогу ділити свою біографію на «до» і «після» армії/війни.

Висновки з проведеного дослідження.

Мілітарна ідентичність ветерана значно впливає на процес його соціальної реадaptaції після повернення з армії додому. Якщо високі рівні мілітарної ідентичності можуть перешкоджати соціальній реадaptaції в період другого транзиту (переходу від армійського до цивільного життя), то в разі першого транзиту (перехід від цивільного життя до армійського) вони можуть сприяти успішному пристосуванню призовника до життя в армії. У контексті теорії соціальної феноменології А. Шютца, П. Бергера й Т. Лукмана феномен мілітарної ідентичності доцільно вивчати з використанням понять первинної та вторинної соціалізації, альтернативи, систем релевантності ціннісних світів цивільної й армійської сфер існування.

Надалі необхідно продовжити вивчення проблеми мілітарної ідентичності в контексті інших соціологічних парадигм – символічного інтеракціонізму, теорії конфлікту, теорії обміну, етнометодології – і виявити особливості цього феномена в концептуальних межах різних теорій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Johansen R.B., Martinussen M., Kvilvang N. The influence of military identity on work engagement and burnout in the Norwegian army rapid reaction force. *Journal of Military Studies*. 2015. № 6. P. 1–11. URL: 10.1515/jms-2016-0196.
2. Wagner U., Stellmacher J., Christ O. & Tissington P.A. To Be(long) or Not to Be(long): Social Identification in Organizational Contexts. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*. 2005. № 131 (3). P. 189–218.
3. Даниленко О. Інтерпретація ідей А. Шютца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому, в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 1. С. 118–133.
4. Шютц А. Возвращающийся домой. *Избранное: Мир, светящийся смыслом / пер. с нем. и англ. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. С. 550–556.*
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. Е. Руткевич. Москва: Медиум, 1995. 323 с.